

Ռ. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

## ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցը ծնվել է Վանի Այգեստան արվարձանում, 1840 թ. դեկտեմբերի 12-ին, Սանդենց Ավետիսի և Սանդուխտի ընտանիքում: Նրա գրոց անունը Հովհաննես էր: Հայնկունների դպրոցում սովորելիս, արտակարգ ընդունակություններն ու ուշիմությունը նկատի ունենալով, Հովհաննեսին Բնգլիգ Օհաննես էին անվանում: 1857-ին Հովհաննեսն ընդունվում է Վարազա վանքում Խրիմյան Հայրիկի բացած Ժառանգավորաց գիշերօթիկ վարժարանը, որտեղ նրա շնորհալիությունն ու հայրենասիրական բարձր զգացմունքները նկատի ունենալով՝ Մ. Խրիմյանը նրան վերանվանում է Վարդանանց քաջերից Գարեգին Սրվանձտյանցի անունով (հետագայում այն դարձավ Սանդենց Ավետիսի ամբողջ ազգատոհմի նոր ազգանունը):

Վարագի դպրոցում սովորելիս Գ. Սրվանձտյանցը դառնում է Մ. Խրիմյանի հուսալի աշխատակից աշակերտը, վարում է «Արծուի Վասպուրականի» ամսաթերթի փոխմամբագրի պաշտոնը, Խրիմյանի հետ ճանապարհորդում է Արևելյան Հայաստանի գավառներում (1860-1861): Ուղևորությունների ընթացքում գրում է մի շարք հոդվածներ, որոնք հավասարապես ազգագրական և հրապարակախոսական բնույթի էին: 1863-1865 թթ. Գ. Սրվանձտյանցը Մշո Ս. Կարապետի վանքում հրատարակել է «Լրատար արծուիկ Տարօնոյ» երկշաբաթաթերթը: Այդ նույն վանքում, Կարինում և այլուր նա զբաղվել է մանկավարժությամբ, կազմել այբբենարան ու ընթերցարան: Մարկավագից հասնում է վարդապետի (1864) և եպիսկոպոսի (1886) աստիճանի: Նա Վանում, Մուշում, Կարինում, Ակնում, Տրապիզոնում, Կ.Պոլսում և այլուր վարել է առաջնորդի և այլ պաշտոններ: 1860-ական թթ. մինչև 1880-ական թթ. վերջը նա իր պաշտոնավարած վայրերում Մ. Խրիմյանի հետ կամ միայնակ անողոր և դժվարին պայքար է ծավալել աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալական կարգերը պաշտպանող խմբակցությունների ու առանձին անձանց դեմ: Նա ակնհայտ և ընդհատակյա պայքար է մղել թուրքական բռնապետության, քրդական ավարառության ու անկարգությունների դեմ. նրան և Խրիմյանին հոգևոր և աշխարհիկ հակառակորդները մատնել են պետության ձեռքը՝ որպես հայ ժողովրդին ապստամբության նախապատրաստողների: Գ. Սրվանձտյանցն իր ազնիվ պայքարի համար ոչ միայն դառնում է հայ ժողովրդի սիրելի վարդապետը, այլև, ինչպես բնորոշել է Մ. Խրիմյանը, Հայաստանի «հեղափոխության ավետարանիչը»:

Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո՝ 1878 թ., Կ.Պոլսի պատրիարքարանի հանձնարարությամբ երեք վարդապետ գործուղվում են Հայկական լեռնաշխարհի խռովահույզ գավառները՝ տեղի հայության կարիքները տեղեկագրելու և թուրքական պետությանը ներկայացնելու նպատակով: Նրանցից մեկը Գ. Սրվանձտյանցն էր, որի վրա դրված էին ծանր պարտականություններ՝ ամոքել ժողովրդի վիրավոր սիրտը, կանխել նրա արտագաղթը և տեղերում թուրքական իշխանությունների ու-

շաղրդությունը բնեղել լեռնականների վայրագությունները վերացնելու հարցերին: Որոշ ընդմիջումներով Գ. Սրվանձտյանցի այս ուղևորությունը տևեց երկու տարի (1878 և 1879): Գործուղման արդյունքը եղավ «Թորոս աղբար» երկհատորյակը, որի առաջին հատորը լույս տեսավ 1879-ին, իսկ երկրորդը՝ 1884-ին:

Գ. Սրվանձտյանցը մեծ հայրենասեր էր. լինելով աշխատավոր ընտանիքի գավակ, ինչպես և կրելով 1860-ական թվականների ականավոր ազգային գործիչների ազդեցությունը, նա պայքար էր ծավալում շահատակությունների դեմ: «Հայրենասիրություն մի անկշիռ և գերհարգո առաքինություն է և իսկական բարյաց բուն արմատ», - գրում էր Սրվանձտյանցը: Նրա կարծիքով՝ ազգերի լուսավորությունը մեծապես պարտական է տվյալ ժողովրդի հայրենասիրությանը: Դա մի անպարտելի զենք էր համարում, որով ազգի անհատը խորապես նվիրվում է հայրենիքին և ապրում նրա ուրախություններն ու փորձությունները: Ինքը հենց այդպիսին էր: Հոգևոր և աշխարհիկ պաշտոնների բերումով նա Արևմտահայաստանը խորապես ուսումնասիրել էր, նկարագրել և պատկերել ընթերցողների համար: Այդ տեսակետից ուշագրավ էին նրա վերոհիշյալ «Թորոս աղբար»-ի հատորները, ինչպես նաև «Գրոց ու բրոցը» և «Մանանան»:

Իր նշանավոր գրվածքներում և ճառերում նա էլ վաթսուականների գործիչների նման ձգտում էր Հայաստանը տեսնել միավորված, «Հայը հայուն ծանոթացնել, հայը հայուն սիրել տալ է բոլորովին իմ փափաքս և ջանքս», - գրում էր հեղինակն այն օրերին, երբ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո շրջում էր հայկական ավերված նահանգներում ու գավառներում:

Գ. Սրվանձտյանցը հայ շինականի նվիրված պաշտպանն էր. նրա աչքերի առջև սուրթանական Թուրքիան անլուր հարստահարություններով կեղեքում էր հողի մշակներին, վտանգավոր չափերի էր հասել արտագաղթը: Տեսնելով այդ երևույթները՝ Գ. Սրվանձտյանցն իր հնարավորությունների չափով պայքարում էր հանուն այն բանի, որ հայ ժողովուրդը տոկար և բնավեր չլինե: Իր ուղևորություններից մեկի ժամանակ, երբ հասնում է Ծովքի ափերը, նա լճի երեսին տեսնում է տխուր մի թռչուն, «սևորակ փետուրներով, բարակ վզիկով, գլուխով գլխով, որ ծռած էր մեկ քով, թխորակ աչքերով, սպիտակ լանջով, ծնկները ծալած ջրույն ալյաց վրա կերերա, սգավորի մը կամ անգին կորուստ ունեցողի մը կնմանի... Մինակ է ինքն բոլորովին: Հանկարծ ծովուն հատակը կիջնե կանհետանա, խորերը կհուզե, և ահա ջրույն երեսը կելնե պարապ և ունայն, միննույն տխուր տիպով ու դիրքով...»: Տեղացիներից լսում է, որ սգավոր թռչունը Թորոս աղբար անունն է կրում: Այս թռչունն համարելով որպես Հայաստանի խորհրդանիշ, Գ. Սրվանձտյանցը գրում է. «Այ Թորոս աղբար, որ կհուզես ծովուս խորերը, կհուզես սրտիս անդունդները: Թորոս աղբար, ո՞ր մեկ կորուստներդ կխնդրես, արդյոք տաճարին եթե դահլիճին, Լևոնյա՞նց եթե Ներսիսյանց, Հեթումյա՞նց եթե Գրիգորյանց, խո՞ւյրն եթե սաղավարտն, խա՞չն եթե գայիստն, փետուրի՞ կն եթե պողովատիկն, դրո՞շմն եթե դրոշակն, Աստվածաբան մատյա՞նն եթե գահույք արքունական, ծիրանի՞ն եթե եմփորոնն, Վկայասիրին բուրվառն ու աղոթամատո՞ւյցն եթե Թորոսի սուրն վրիժուց:

...Էյ Թորոս աղբար, թո՞ի՛ր ինձ հետ, թո՞ի՛ր զքեզ տանիմ հայրենիքեն հեռացյալ Հայոց ի տես, ի հույզ և ի հույս...:

Բայց դու կմերժես, չես համոզվիր, և ոչ տեղեդ կբաժանվիս:

Այո՛, դու ուղիղ ես, հուզե, խնդրե, որոնե այդ տեղ. կորուստը՝ կորսված տեղը»<sup>1</sup>: Այսինքն՝ Թորոսի վրեժի սուրը ձեռքդ պահիր և հայրենի հողից մի հեռանա: Մա ճիշտ այն միտքն էր, ինչ Մ. Խրիմյանի երկաթե շերեփի գաղափարը:

Գ. Սրվանձտյանցի քաղաքական բացահայտ և քողարկված հայացքները հայտնի էին թուրքական բռնապետությանը, ուստի և 1888-ին նրան խորամանկորեն հանեցին Տրապիզոնի առաջնորդական պաշտոնից և, այսպես կոչված, ազատ աքսորի ուղարկեցին Կ.Պոլիս: Ընդմիջտ գրկվելով Հայաստան վերադառնալու իրավունքից՝ Գ. Սրվանձտյանցը, հայրենիքի կորուստը մորմոքալով, վախճանվեց 52 տարեկան հասակում (1892):

Ազգագրական և բանահյուսական նյութերի հավաքման համար Գ. Սրվանձտյանցին նախորդող ազգագրագետները հատուկ ծրագրեր (հարցարաններ) չստեղծեցին: Այդ և այլ պատճառներով էլ նրանք անմիջական հետևորդներ գրեթե չունեցան: Առանձին գիտնականներ, որ գործում էին մայր հայրենիքից դուրս և մասամբ զբաղվում էին ազգագրությամբ, նույնպես ուղեցույց գործեր չունեցան:

Ազգագրության և բանահավաքչության գործը կանոնավոր հիմքերի վրա դնելու համար մեծ էր Գ. Սրվանձտյանցի մշակած ուղղության դերը: «Ծանիր զքեզ» աստվածաշնչյան իմաստությունը ժողովրդին հասցնելու խնդիրը XIX դարի հայ մտավոր գործիչների սրբազան պարտքն էր համարվում: Ազգի վերաճնավորման խնդիրը, մասնավորապես XIX դ. երկրորդ կեսին, պահանջում էր յուրօրինակ գրական ուղղության սկզբնավորում, որը մատչելի լիներ բոլոր խավերին: Այդ ուղղության սկիզբը դրվեց Խ. Աբովյանի անմահ «Վերքի» հրատարակումով (1858), որին հետևեցին Հայաստանի երկու հատվածների գրական մշակները: Կարգախոսն էր՝ վերցնել ժողովրդից և խանդավառ խոսքով վերադարձնել նրան: Պերճ Պոռոջանին վիճակվեց կատարելու այդ առաքելությունը Արևելահայաստանում, իսկ Գ. Սրվանձտյանցին՝ Արևմտահայաստանում: Մակայն Գ. Սրվանձտյանցը Պոռոջանից տարբերվեց նրանով, որ գեղարվեստական ստեղծագործությունների փոխարեն կատարեց ժողովրդական ստեղծագործությունների գրառումներ:

Թուրքական հարստահարությունների և քաղաքական հալածանքների դեմ մաքառելու տարիներին Գ. Սրվանձտյանցը պարզապես հայտնագործեց ազգագրությունն ու բանահյուսությունը որպես հոգևոր զենքեր և դրանցով ազգային զարթոնքի քարոզչության գործը բարձրացրեց մի նոր մակարդակի վրա<sup>2</sup>:

1860-ին Վարազա Ժառանգավորաց վարժարանի 20-ամյա սանը, ճանապարհորդելով Անդրկովկասում, գրեց և հրատարակեց «Երևան քաղաք», «Տփլիս քաղաք», «Սյունյաց աշխարհ և Շուշի քաղաք» հոդվածները: Վերջիններս հազեցած էին ազգագրական ուշագրավ տվյալներով: Արժանահիշատակ են հատկապես կրոնական ծեսերի, Թիֆլիսի հայ համքարությունների օրենքների, պատանեկան խաղերի, արհեստների ու առևտրի, տների կառուցվածքի, հայ, ռուս, պարսիկ և այլ ժողովուրդների կյանքից վերցված դրվագները:

Գ. Սրվանձտյանցը սկզբում տարեբայությամբ սկսեց գրանցել ազգային սովորությունները, սակայն շատ շուտով համակարգեց աշխատանքները և հրապարակեց իր

<sup>1</sup> Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամփորդ /մասն առաջին/, Երկեր, հատոր 2, Երևան, 1982, էջ 182-183:

<sup>2</sup> Տես Վ. Բդոյան, Հայ ազգագրություն, Վամառոտ ուրվագիծ, Երևան, 1974, էջ 17:

հռչակավոր «Գրոց ու բրոց և Մասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» գիրքը (1874): Վերջինս նրա կարևորագույն գործն էր, որը սովորական գիրք չէր, այլ, ինչպես դիպուկ ձևով նկատել է «Հայ ազգագրություն» ձեռնարկի հեղինակ Վ. Բոդյանը, երկու կարևորագույն հայտնագործումների ժողովածու էր: Առաջինը «Մասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» վեպն էր և երկրորդը՝ հայ ազգագրական բանահավաքչության համար գրված առաջին ծրագիրը (հարցարանը)<sup>3</sup>:

«Գրոց ու բրոց» յուրօրինակ ծրագիրն իր կառուցվածքով ու հարցերի առաջադրումներով, շարունակում է Վ. Բոդյանը, իհարկե, միանգամայն տարբերվում էր Եվրոպայում և այլուր կազմվող ծրագրերից, որովհետև հեղինակն անծանոթ էր այդ վերջիններին: Նա իր ծրագիրը, դարի քաղաքական ու մշակութային պահանջների համաձայն, առաջադրել է բնատուր խելքի ու տաղանդի շնորհիվ: Այդ ծրագիրը՝ որպես հայ իրականության մեջ առաջին փորձը, պարզ էր, հասարակ, նախնական<sup>4</sup>: Բայց այն լցված էր հայրենաբաղձ Սրվանձտյանցի մեղրանուշ խոսքերով, որով նա օգտագործողներ ու հետևորդներ ունեցավ: Այդ են վկայում նրան ժամանակակից նշանավոր գրական ու գիտական գործիչները, որոնք նույնիսկ խոստովանում են «Գրոց ու բրոց»-ի թողած ազդեցությունն իրենց վրա:

«Գրոց ու բրոց»-ին հետևեց «Մանանա» ժողովածուն (1876): Սրվանձտյանցն այս գրքում զետեղել է մի շարք նամակներ, որոնց հեղինակները ողջունել են «Գրոց ու բրոց»-ը: Նրանցից մեկը՝ Հ. Շահնագարյանը, գրում էր. «Ձեր Գրոց ու բրոց գրքովն է այն ազգի գրություններեն, որք շատ քիչ անգամ հրապարակ կելլեն և որք իրենց պատվականության համար միշտ փնտրված ու կարդացված են: Ընթերցողն Ձեր գրքովին մեջ ... կգտնե... ամեն տեսակ նյութոց առատություն մի՝ իր ուշադրությունը գրավելու արժանի: Երկրաբանին կցուցանենք իրեն անծանոթ բույսեր. աշխարհագիրին ընդարձակ ու ցանկալի տեղեկություններ կուտաք սիրելի երկրի մի վրա..., հնախոսին սիրտը եռանդ կձգեք խուզարկություններ ընելու այն երկրին մեջ, ուր շատ քաջության հետքերն ընդ հողով ծածկյալ՝ դիպվածով միայն երևան գան մերթ ընդ մերթ. իսկ բանաստեղծին կվառեք, կբորբոքեք սիրտն ու խանդը, երբ շնորհալի առասպելները քաղելով բնակչաց շրթներեն մեզ կպատմեք: Բայց ինչպե՞ս հայտնեմ Ձեզ այն ազդեցության ուժն ու սաստկությունը, որ Գրոց ու բրոց առջի տողեն սկսյալ մինչև հետինը կազդեն ազգասեր սրտից վրա...: Դուք տարբեր ազդում մի կգործեք կրծքի և երևակայության վրա, վասն զի հանդիման կարծես մեր աչաց կբերեք, դուք ունեք գրությամբ մի կարի հույժ սիրելի երկիր մի՝ իր բոլոր ավերակներովն, ուր միանգամայն վեհագուլիս սարերու ստորոտն փռվոց հետ խառն տեսնելով սննդագործ ցողուններ ու բարունակներ, մեր կենդանի հույսեր, տրտմելու փոխարեն կքաջալերվին ու կզվարթանան»<sup>5</sup>:

Բարձր գնահատականներ են տվել նաև Կ. Պոլսի Պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը<sup>6</sup>, Ղևոնդ Ալիշանը<sup>7</sup> և ուրիշներ: Սակայն Գ. Սրվանձտյանցի գրական վաստակի և մասնավորապես «Գրոց ու բրոց»-ի դերի գիտական ամենաբարձր գնահատականը տվել է պրոֆ. Գր. Խալաթյանցը՝ գրելով. «1870-ական թվականնե-

<sup>3</sup> Անդ:

<sup>4</sup> Անդ:

<sup>5</sup> Գաբեգին Սրվանձտյանց, Երկեր, հատոր 1, Ծանոթագրություններ և ցանկեր, էջ 622-624:

<sup>6</sup> Անդ, 620-621:

<sup>7</sup> Անդ, 621-622:

րի սկզբին լույս են տեսնում Սրվանձտյանցի առաջին երկասիրությունները: Ազգային-ժողովրդական կյանքի խորին հմտությունը, հայ ազգագրության ամեն մի ճյուղին վերաբերյալ ճոխ և բազմատեսակ նյութերն ու նկարագիրները: Ժողովրդի անպաճույճ կյանքին ցույց տված անկեղծ համակրանքն ու ներբողները, ազգասիրական ոգին, որ փայլում է ամեն մի երեսում, - այս բոլորը միացած բանաստեղծական գողտրիկ լեզվի և նուրբ ճաշակի հետ, - վերին աստիճանի գեղեցիկ տպավորություն արին ընթերցող հասարակության վերա: Հայ ազգագրության անբավ ճոխությունը, նյութեր հավաքելու անհրաժեշտ կարևորությունը, նոցանից սպասելիք գիտնական, գործնական և բարոյական ահագին օգուտները առաջին անգամ որքան հնար էր, պարզվեցան: Հայ ազգագրությունը նոր շունչ առավ: Ամեն մի գրագետ համակրեց ժողովրդական մեղվաշուրթ վարդապետին, սիրեց նորա նկարագրած երկիրը, ժողովուրդը, ժողովրդի անարվեստ բանաստեղծությունը: Սրվանձտյանցը օրինակ դարձավ. նորան հետևեցին զարմանալի եռանդով և միաբանությամբ մի շարք քանքարավոր բանասերներ, որոնք սիրելով իրանց գործը, երբեմն նաև նեղություն ու զրկանք հանձն առնելով, աշխատեցին ամեն մեկը յուր գյուղը, գավառը, երկիրը ուսումնասիրել, նյութեր հավաքել, ժողովրդական կյանքի զանազան երևույթները նկարագրել:

Եվ ահա կարճ միջոցում (1875-1887) լույս են տեսնում բազմաթիվ ուշադրության արժանի հոդվածներ, գրքույկներ, ժողովածուներ այս կամ այն գավառի մասին և այժմ ևս չէ դադարում՝ օրեցօր ավելանալ այդ կարևոր և օգտավետ հրա-տարակությունների շարքը<sup>8</sup>: Գր. Խալաթյանցը, թվարկելով Սրվանձտյանցի անմիջական հետևորդներին, ավելացնում է, թե հայ ազգագրության զարգացումը կախված է առաջնորդող ծրագրից, որի համար և ինքը կազմել է իր «Ծրագիր»-ը<sup>9</sup>:

Գր. Խալաթյանցը, սակայն, 1887 թ. հրատարակած իր այդ «Ծրագիրը» համարում էր առաջին փորձը<sup>10</sup>, որից երևում է, որ նա Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոց»-ը ծրագիր չի դիտել: Այս ծրագիրը չեն կոսհել նաև Ե. Լալայանը, Ստ. Լիսիցյանը և հայ ազգագրության մյուս երախտավորները<sup>11</sup>: Ինչո՞ւ: Որովհետև հեղինակը իր ծրագիրը արդի իմաստով չի համակարգել, հարցերը չի թեմավորել ու համարակալել, որովհետև առաջադրված հարցերը շաղկապել է պատասխան նկարագրերի հետ: Ընթերցողները և գիտնականները բոլոր պարագաներում ընդունել են «Գրոց ու բրոց»-ի բարերար-վարակիչ ազդեցությունը, բայց չեն նկատել, որ հեղինակն այն ներկայացրել է իբրև ծրագիր: Չեն նկատել նույնիսկ ակնհայտ փաստերը, որ մենք տեսնում ենք «Գրոց ու բրոց»-ի էջերում: Ուստի հաստատելու համար, որ այդ գրքի ամբողջ կեսը հայ ազգագրության ծրագիր է եղել, կբերենք հեղինակի խոսքերը:

Իր բարեկամ Աղաբեկյանին ուղղած ուղերձում Սրվանձտյանցը գրում էր. «Մտածելով, թե փայտերը, քարերը և ամենայն ակունք ու այլ նյութերը նախքան զարվեստավորվել՝ իրենց բնական բույսին և կազմին մեջ անվայելուչ և անշնորհք երևույթ մը ունին, բայց արվեստավորք զանոնք թանկ կը գնեն և ինչո՞ւ ուրեմն ար-

<sup>8</sup> Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների. հավաքեց և կազմեց Գր. Խալաթյանց, Մոսկվա, 1887, էջ Թ-Ժ:

<sup>9</sup> Անդ, էջ Ժ-ԺԳ:

<sup>10</sup> Անդ, էջ ԺԳ:

<sup>11</sup> Վ. Բդոյանը Գրոց ու բրոց-ը ազգագրական ծրագիր է համարել դեռևս 1946-ին (տես Բեջմիածին, 1946, N 1, էջ 39):

հետևական նյութը իրեն նախնականը պատրաստողն ու վաճառողն ունի, ինչու գրարվեստն ալ չունենա»<sup>12</sup>: «Իսկ թե քանի՞ տեսակ կա թռչնոց և ի՞նչ անոնց անունները. անոնցմե յուրաքանչյուրը ո՞ր գավառին մեջ շատ կա, ի՞նչ գիտելիք անոնց վրա, նույնպես և ընտանի կենդանյաց և վայրի գազանոց տեսակները. անոնց անունները: Քանի՞ տեսակ կա ծառոց, ի՞նչ անուն անոնց, ի՞նչ հատկություն, ի՞նչ պտուղ, քանի՞ տեսակ և անուն կա խնձորին, տանձին, քանի՞ խաղողին: Այսպես նաև ծաղկանց, բանջարեղինաց»<sup>13</sup>: «Ընթերցողին հայտնի է, թե որչափ շտապով կթռչի գրիչս, առանց ուշադրություն ընելու վերոհիշածս ու չհիշածս լեռանց, դարեվանդաց, բլրոց և ամենայն վայրաց նկարագիրներն ու վեպերն ներկայացնելու: Ես նպատակ ունիմ հառաջ վազելու: Եվ որովհետև այս իմ գրական գործս իբրև հուշարար և ծրագիր կուզեմ ներկայացնել, բավականեն ավելին չեմ ուզեր երկարել»<sup>14</sup>: «Ուր տարավ և ուր բերավ զիս այս նկարագիրը, գոր միայն իբր ծրագիր կգրեմ: Դառնամ պիտի, դադրիմ պիտի, քանզի անսահման են այսպիսի վայրերը և անսպառ՝ անոնց վրա խոսվածներն ու երևցածները»<sup>15</sup>: «Իմ փափաքս եղած է, որ բանասերք ուշադրություն դարձնեն Հայաստանի մեջ բնակած հայոց ժողովրդական լեզվաց և այն լեզուներով հրատարակեն վեպեր, տրամախոսություններ և այլն. և այսպիսով սիրելի և ծանոթ կացուցանեն զանոնք գրագիտաց...»<sup>16</sup>:

Կարևոր է հիշել, որ հեղինակը «Գրոց ու բրոց»-ի տիտղոսաթերթի վրա դրոշմել է «Ծրագրյաց Գ. Վ. Սրվանձտյանց»: Վերոհիշյալ ուղերձի տակ նա ստորագրել է «Ծրագրող Սրվանձտյանց Գ. Վ.»։ Իսկ 9-16-րդ էջերում ներկայացրած նախաբանի տակ գրել է «ծրագրողն»։ Մակագրության այս ձևը չի կրկնվել հեղինակի մյուս գրքերից ոչ մեկի վրա։ Ինքնին շատ ուշագրավ է հենց «Գրոց ու բրոց» արտահայտությունը, որը «Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» գրքի միայն առաջին կեսին է վերաբերում։ Ընդ որում՝ «Գրոց»-ը այն է, ինչ հեղինակը գրի է առել իբրև ազգագրական և բանահյուսական հում նյութեր, իսկ «բրոց»-ը ակնհայտորեն խորհրդանշական է՝ «բրել, պեղել, պատմել տալ և գրի առնել» նշանակությամբ։ Ուրեմն՝ «Գրոց ու բրոց» վերտառությունը այլ կերպ նշանակում է «Գրառումներ և հարցեր» (բանահավաքների համար)։ Ասել է թե՛ գրքի անունն այլ կերպ կարելի է կարդալ «Գրառումներ ու հարցեր և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ»։

Գ. Սրվանձտյանցը բազում տեղերում բանահավաքներին միտք է տալիս՝ գրի առնել ընտանեկան կյանքի նկարագիրը, բնակավայրերի տեղագրությունը, շենքերի ձևերը, որոնք «լույս կու տան մեր հայկական լեզվին, մեր ազգային հնագիտության ու պատմության»<sup>17</sup>։ Եվ քանի որ հեղինակը համեստորեն իրեն ձեռնհաս չի համարում զբաղվելու ծավալուն բանահավաքչական գործով, նա «Գրոց ու բրոց»-ի հետագա բազմաթիվ էջերում հարցեր է առաջադրում, որպեսզի ավելի կարող մարդիկ զբաղվեն ազգագրության գրանցմամբ։ Այդ հարցերի մեջ ընդգրկված են Վանա նավերի նկարագրերը և եզրույթները (էջ 39), գյուղատնտեսական գործիքները, փո-

<sup>12</sup> Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ, Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 31:

<sup>13</sup> Անդ, էջ 42:

<sup>14</sup> Անդ, էջ 72:

<sup>15</sup> Անդ, էջ 79:

<sup>16</sup> Անդ, էջ 116:

<sup>17</sup> Անդ, էջ 38-39:

խաղրամիջոցները, աշխատանքային գործընթացները (էջ 39), տան շարժական գույքը, կահույքը, ամանները, ամբարները և փեթակները, հաց թխելու պարագաները, կաթնամշակության միջոցները, հատիկաչափերը, լվացքի ամանները, հացի տեսակները և այլն (էջ 40), ազգային տարազը, տարազի հետ կապված զարդերն ու հուռուքները և այլն (էջ 40-41), դարբնոցներն ու դարբնությունը, հյուսնությունը, դերձակությունը, ոսկերչությունը, շինարարական տեխնիկան (էջ 40-41), ժողովրդական բժշկությունը, դեղագիտությունը և այլն (էջ 42-43), պտղաբուծության, բանջարաբուծության, կենդանիների ու թռչունների հետ առնչվող եգրությաբանությունը (էջ 42), ծաղիկների աշխարհը և բարբառային բառերի ցուցակներ կազմելը, դիցաբանությունը և առասպելաբանությունը (էջ 48-50): Հեղինակը մի առանձին խրատասանքով հորդորում է ուսումնասիրել Մասունն ու Խութը, սրանց հայ և քուրդ բնակիչների կյանքը՝ գրելով. «Ինչ սքանչելի բան կլինե՞ր այս ամենուն կենցաղավարությանը նկարագրին հետ և իրենց զգեստուց ձևն ու կյանքի զբաղմունքը ստորագրվել կամ անոնց պատկերները լուսանկարով հանվել»<sup>18</sup>: Առանձնահատուկ կերպով սիրելով ազգային դիցաբանության վերաբերյալ նյութեր գրի առնելը՝ Գ. Սրվանձտյանցը թվում է մասնավորապես Վասպուրականի գավառները և գրում. «Ասոր յուրաքանչյուր գավառը զատ-զատ անձանց գործ է ստորագրել, և զատ-զատ մատյան կազմել»<sup>19</sup>:

Գ. Սրվանձտյանցն իր «Գրոց ու բրոց»-ի առաջին կեսն ավարտելուց առաջ, ուրիշներին բանահավաքության մղելով, գրում է. «Հիմա նորեն միտքս եկավ, քանի որ մեր մտադրությունն է ժողովրդական կյանքե ծանոթություններ հիշել, որոնք լույս կարող են տալ ազգային պատմության և լեզվին կամ գրականության, ուշադրության առնելու է, ուրեմն, անոնց մեջ եղած տնտեսական, գեղջկական, քաղաքական և կրոնական արարողությունները, առածները, երգումները, անեծքները, օրհնանքները, երգերը, պարերը, տղայոց խաղերը, որոնք առհասարակ կյանքի և լեզվի պատմությունը կկազմեն»<sup>20</sup>: Ապագա գրառողին իր միտքը ավելի լավ հաղորդելու համար նա թվարկում է գրի առնելիք թեմաները, ինչպիսիք են՝ ամուսնացող գույզին առնչվող ծեսերը, հարսանեկան խնջույքը, պսակը, պսակից տուն վերադարձի ճանապարհի ծեսերը և այլն<sup>21</sup>:

Մինչ Գ. Սրվանձտյանցը հայ ազգագրությունն իբրև գրական ատաղձ օգտագործվում է գեղարվեստական գրականության մեջ: Այդ ձևով մեծ քանակությամբ նյութեր են հայթայթել Խ. Աբովյանը, Պ. Պոռշյանը, Բաֆին, գյուղագիրները և ուրիշներ: Եվ եթե գրողները ազգագրությունը ծառայեցրել են գեղագիտությանը, ապա Գ. Սրվանձտյանցը, ընդհակառակը, գեղագիտությունն է ծառայեցրել ազգագրությանը: Իսկ սա հայ ազգագրության մեջ երևույթ էր, որը հայտնագործել և տաղանդավոր կերպով կիրառել է Գ. Սրվանձտյանցը: Ի պատիվ իրեն՝ Գ. Սրվանձտյանցը ազգագրական տվյալները գեղագիտական խոսքով մատուցելիս չի աղավաղել, չի խաթարել, որովհետև բուն նպատակը ազգագրությանը հարազատ մնալն է եղել:

Այս կերպ ստեղծվում է հայ ազգագրության գրանցման ու մեկնաբանման

<sup>18</sup> Անդ, էջ 73:

<sup>19</sup> Անդ, էջ 79: Այս և այլ հարցերի վերաբերյալ շատ ենք օգտվել Հայ ազգագրության ձեռնարկից: Հմմտ.

**Վ. Բդոյան**, Հայ ազգագրություն, էջ 16-20:

<sup>20</sup> Անդ, էջ 81:

<sup>21</sup> Անդ, 81-82:

սրվանձտյանական ուղղությունը, որին հետևեցին իր ժամանակակից և հետագա բանահավաքները: Նրա ստեղծած այս ուղղությունն առանձին ընդունելություն գտավ Արևմտահայաստանում՝ 1870-ականներից սկսած: Դրա պատճառը երկրի այդ հատվածին վիճակված պատմական մռայլ ճակատագիրն էր: Սփյուռքի հայության համար սրվանձտյանական գրանցման հայրենաբաղձ ոճը այժմ էլ իշխող ձևն է, քանի որ ծառայում է պահպանելու ազգային ոգին:

Գ. Սրվանձտյանցի գրի առնելու ձևն ու ոճը, հայրենաբաղձության յուրահատկությունները, ազգային ու տնտեսական համախմբման գիտակցական արձագանքման մեթոդներն ստեղծվել են XIX դարի պատմական այն գործոնների ազդեցությամբ, որոնք պահանջում էին կանխել ազգի կործանումը: Դրանով պետք է բացատրել, որ յուրաքանչյուր ազգագիր բանահավաք Սփյուռքում բանահյուսության ու ազգային սովորույթների փրկարարի դեր ունի: Սրվանձտյանական ուղղությունը տակավին կարևոր դեր ունի ազգահավաքման և ազգապահպանման գործում:

Գ. Սրվանձտյանցի ստեղծած ուղղության մյուս կարևոր արժեքը հայ ազգագրությունը 1870-ական թվականների սկզբին նոր աստիճանի բարձրացնելն էր, որը նա կատարեց իր ծրագրով ու գրանցման մեթոդներով, հրատարակած ժողովածուներով: Այդ գիտական ուղղությանը հետևող բազմաթիվ բանահավաքներ նյութերի գրանցման առումով նշանակալից գործ են կատարել:

Գ. Սրվանձտյանցը ազգագրական նյութեր շատ է գրանցել: Սակայն տպագրվել է փոքր մասը միայն: Հեղինակը քանիցս նշել է, թե իր գրական վաստակների զգալի մասը ուղևորությունների, պաշտոնափոխությունների և զանազան անպատեհությունների ժամանակ կորստի են մատնվել: Ազգագրի մեծ եղբոր դուստրը՝ Անթառամ Սրվանձտյանցը, 1944-1945 թթ. ասել է, թե հայ-թուրքական մի միջադեպի ժամանակ, ըստ երևույթին 1895-1896 թթ. դեպքերի օրերին, թուրքերն սկսում են խուզարկել Վանա գրադեսների տները և շատերին բանտարկում են: Գարեգինի կրտսեր եղբայրը՝ Սիմեոնը, երկյուղ կրելով, թե ընտանիքի անդամները բանտ կնետվեն, թոնրի կրակին է հանձնում Գ. Սրվանձտյանցի՝ այնտեղ ունեցած ամբողջ արխիվն ու գրադարանը:

Անհայտ են «Արծուիկ Տաթևոյ», «Արծուի Վասպուրականի» ամսաթերթերի արխիվային նյութերի ճակատագրերը: Իսկ այժմ Գ. Սրվանձտյանցի արխիվում ազգագրական անտիպ նյութերի աննշան պատառիկներ են միայն մնացել:

Այսպիսով, որպես ազգագրական ժառանգություն, մենք ձեռքի տակ ունենք Գ. Սրվանձտյանցի տպագիր գործերը՝ »Գրոց ու բրոց», «Մանանա», «Թորոս աղբար» և «Համով-հոտով» աշխատությունները, որոնք ցրված են ժամանակի մամուլում: Արևմտահայաստանի տնտեսությունը հեղինակը ներկայացրել է գյուղատնտեսության և արհեստների համառոտ բնութագրերով: Այդ հաղորդումներից երևում է, որ Արևմտահայաստանը մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը պահպանում էր տնայնագործությունը, բնատնտեսությանը հատուկ արտադրամիջոցներն ու արտադրանեղանակները: Քաղաքներում երկաթագործության, պղնձագործության, ատաղձագործության և այլ արհեստների շարքում լավ զարգացած էր կտավագործությունը, որն արդեն գտնվում էր ապրանքային արտադրությանն անցնելու գործընթացում: Դրա շնորհիվ զարգանում էր ազնվագեղմ այծերի բուծումը Վասպուրականում, հայկական Տավրոսի որոշ վայրերում և այլուր: Նա առանձնապես զարգացած էր համարում Արաբկիրի մանուսագործությունը:

Գ. Սրվանձտյանցը նաև նկարագրել է արտասահմանից ներմուծվող հումքի տեսակները, որոնք, վերամշակվելով արտահանվում էին:

Գ. Սրվանձտյանցը բազմիցս անդրադարձել է նյութական մշակույթի առարկաներին: Դրանից են բնակավայրերն ու կառույցները, ազգային և օտար ժողովուրդների տարազները, զարդերը, կահկարասին: Ուշադրության արժանի են հեղինակի այն հաղորդումները, համաձայն որոնց ոչ բոլոր նահանգներում էր, որ հայկական տարազն անաղարտ էր մնացել: Ծոփքում, Աղձնիքում, Փոքր Հայքում, Պոնտոսի շրջաններում, մինչև իսկ ավանդապահ Վասպուրականում հայ կինն ստիպված էր մահմեդականների նման սավան կրել, թեև վերջինս ազգային տարազը դուրս չէր մղում: Գ. Սրվանձտյանցը ներկայացրել է նաև բուն ազգային տարազի կորուստները. օրինակ՝ Ամասիա քաղաքում «կանայք... մարզվանցվոց էրիկ մարդու շավար կիսգնին, ի գլուխ կիսաքող մը կրելով, իսկ փողոցը շրջած ատեն սավանով կպատսպարվին. անխոս և անտես կպահեն զիրենք. կարի սակավաթիվ են շրջագետտ հագնող կանայք»<sup>22</sup>: Նշանակում է՝ անդրավարտիքը հիշյալ վայրերում դուրս էր մղել շրջագետտի տեսակները:

Գ. Սրվանձտյանցը նյութեր է ներկայացրել նաև ընտանեկան հարաբերությունների վերաբերյալ: Նա ուշադրություն է հրավիրել հայ կնոջ ծանր վիճակին (մասնավորապես քաղաքներում) և խարազանել երևույթը: Հեղինակը ներկայացրել է նաև ամուսնության սովորությունները և անհաշտ դիրք է գրավել օժիտի ու հարակից ավելորդ ծեսերի կիրառման նկատմամբ:

Գ. Սրվանձտյանցի ազգագրական գրանցումները ընդգրկում են նաև առտնին կենցաղը, կերակուրներն ու հյուրասիրության ձևերը, հուղարկավորության սովորությունները, լազերի, ասորիների, քրդերի, թուրքերի և այլ ժողովուրդների կենցաղը և այլն:

Գ. Սրվանձտյանցի ազգագրական ամենամեծ նախասիրությունները կապված էին հայկական հեթանոսական կրոնի և հնագույն այլ պաշտամունքների հետ: Բանահավաքն, իհարկե, մինչքրիստոնեական պաշտամունքները քրիստոնեական դիրքերից խարազանելու համար չէ, որ գրի էր առնում նշյալ նյութերը առանձնակի հաճույքով: Ընդհակառակը, նա պաշտամունքների նկատմամբ ուներ առանձնահատուկ վերաբերմունք՝ նշելով, թե հայ ժողովրդի պատմության համար հեթանոսական ու նախնական կրոնների մնացուկները կարևոր նշանակություն ունեն: Նա իրավացի էր, որովհետև կրոնական առանձին համակարգերի հաջորդականությունը կամ էվոլյուցիոն շղթան ամեն մի ժողովրդի հոգևոր կարողությունների պատմության մի մասն է: Այդ իմաստով կրոնների պատմությունը մի օժանդակ աղբյուր է նաև աշխարհիկ պատմության համար, ճիշտ այնպես, ինչպես հնագիտական պեղածո արժեքները: Այս տեսակետից Գ. Սրվանձտյանցի աշխատություններում փաստագրված այն պաշտամունքները, որ ներկայացնում են ոգեպաշտությունը, տոտեմիզմը, ջրային ու ցամաքային տարրերը, չար ու բարի ոգիների կարծեցյալ աշխարհը և մարդու ինքնապաշտպանության ձևերը, աստեղային կրոնի և դիցաբանության կրոնի մնացորդները, այս բոլորը եղել են և կլինեն հայոց հին հավատքի պատմության աղբյուրներ:

Գ. Սրվանձտյանցի հիշատակած ջրային տարերքում ապրող առասպելական

<sup>22</sup> Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար, մասն Ա, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1982, էջ 212:

նժույզներն ու գոմեշները, որոնցից երևակայական նոր ցեղեր են ստանում, ոչ այլ ինչ են, քան անասունների ցեղերն ազնվացնելու իդձերը, որը մարդն ունեցել է ամենանախնական ժամանակներից ի վեր: Գ. Սրվանձտյանցն այս առումով դեռ շատ օգտակար է լինելու ուսումնասիրողներին, որոնք բազմակողմանի քննությամբ կարող են ցույց տալ, որ պալեոլիթյան, էնեոլիթյան և այլ շրջանների կենդանիների ոսկորների, ժայռապատկերների, բրոնզե արձանիկների ու բրոնզե առարկաների վրա հաստատագրված կենդանական պատկերների ու Գ. Սրվանձտյանցի փրկած կենդանապաշտական նյութերի համադրությամբ հաստատվում է այն, որ դրանք մինչև նույն շրջայի օղակներն են, իսկ դրանց ուղեկցող մարդը՝ այս երկրի հաստատուն բնակիչը: Նույնը պետք է ասել նաև Գ. Սրվանձտյանցի հավաքած բուն դիցապաշտական նյութերի մասին: Ոչ մի հայ բանահավաք XIX դարում և հետագայում այդպիսի արժեքավոր նյութեր գրի չի առել: Աստղիկ և Անահիտ դիցուհիների, նմանապես Հայկի ու Բելի աստվածությունների առասպելների վերաբերյալ Գ. Սրվանձտյանցի գրի առած տվյալները հաստատում են Ագաթանգեղոսի, Խորենացու և մյուս պատմիչների հաղորդումները:

Ժողովրդական տոներն ու ուխտագնացությունները, որ քրիստոնեական Հայաստանը ժառանգություն է ստացել հեթանոս Հայաստանից, օգտագործվել են աշխարհիկ նպատակներով: Հնագույն ժամանակներից ի վեր հայ մատենագրության մեջ պատկերվել են այնպիսի տոնախմբություններ, որոնց ժամանակ դրսևորում էին ժողովրդական խաղատեսակները, ձիարշավները, ազգային պարերը, և մրցություններում անուն վաստակած մարդիկ համբավ էին ձեռք բերում ոչ միայն երկրի ներսում, այլև միջազգային ասպարեզներում: Ահա այս նյութերն էին, որ զբաղեցնում էին Գ. Սրվանձտյանցին:

Բացի դրանցից, հեղինակը մեծ վաստակ ունի հայ ժողովրդական բանահյուսության գրառման բնագավառում: «Գրոց ու բրոց»-ը, «Մանանա»-ն և «Համով-հոտով»-ը հայկական հեքիաթների, երգերի ու տաղերի ընտիր ժողովածուներն են:

Մինչև Գ. Սրվանձտյանցի աշխատությունների հրապարակումը հայ բանագետներն ու ազգագրագետները աղոտ պատկերացում ունեին իրենց ժողովրդի բառ ու բանի, հավատալիքների, վարք ու բարքի, ծեսերի, սովորությունների, հայրենի բնաշխարհի առանձնահատկությունների վերաբերյալ: Այդ նյութերը մեզանում մեծ մասամբ մնում էին, Թումանյանի խոսքով ասած, «ավերակների ու հողի տակ, իրենց պարծանքները՝ մոռացության ու անհայտության մեջ»<sup>23</sup>:

Գ. Սրվանձտյանցը առաջիններից մեկն էր, որն իր հայտնաբերած հարուստ նյութերով մեծապես նպաստեց հայ բանագիտության, ազգագրության, գրականության ու հնագիտության զարգացմանը: Նրա աշխատությունները չէին սահմանափակվում միայն ճանաչողական նշանակությամբ. նա նաև իսկական գեղագետ էր, գրող ու բանաստեղծ: Հովհաննես Թումանյանը նրան համարել է «Մեր անուշ, հայրենախոս բանաստեղծը», իսկ նրա գրքերն էլ համեմատել է բուրումնալի ծաղկեփնջերի հետ: «Մի Աբովյան կամ մի Սրվանձտյանց, - գրել է նա, - կենդանի ծաղիկներից են կազմում իրենց փնջերը, որոնք ինչպես էլ կապված լինեն, միշտ հոտավետ են ու հրապուրիչ»<sup>24</sup>:

<sup>23</sup> Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1951, էջ 146-147:

<sup>24</sup> Անդ, էջ 377-378:

«Մեր գրականության մեջ, - գրել է Բաֆֆին,- ոչ ոք Սրվանձտյանցի չափ չի ուսումնասիրել և չէ հավաքել մեր ժողովրդական ավանդությունները, սովորությունները, մեր նախապաշարմունքները... նրա չորս ամենահետաքրքիր գրքերը խիստ հարուստ գանձ են մեր հնագետների հետազոտության համար»<sup>25</sup>: Սրվանձտյանցի ու նրա երկերի մասին նույն ձևով են արտահայտվել Ղևոնդ Ալիշանը, Գաբրիել Պատկանյանը, Ծերենցը, Մեղրակ Մանդինյանը, Մանուկ Աբեղյանը և ուրիշներ, ժամանակի պարբերական մամուլը:

Գ. Սրվանձտյանցի ամենամեծ ծառայությունը հայ ազգագրության ու բանահյուսության բնագավառում բանահավաքչության գործի կազմակերպումն էր: «Գրոց ու բրոց»-ի և «Մանանա»-ի հրապարակ գալը մեծ աշխուժություն մտցրեց բանահավաքչության մեջ: Բանահավաքները, որ մինչ այդ մամուլում փորձում էին տեղ հատկացնել ազգային բանավոր գրականությանն ու ազգագրությանը, այժմ սկսեցին գրքեր հրատարակել, որոնք ավելի լայն հնարավորություններ էին ընձեռում հեղինակներին: Այդ հեղինակներից շատերը նույնիսկ կենդանի շփումների մեջ էին Սրվանձտյանցի հետ, որը նրանց խրախուսում և ուղղություն էր տալիս: Հենց Սրվանձտյանցի կենդանության տարիներին մեկը մյուսի ետևից հրապարակ եկան բազմաթիվ բանահավաքներ, որոնք իրենց համեստ կարողություններին համապատասխան սկսեցին նկարագրել հայրենի բնակավայրերն ու գավառները: Այդպիսիներից հիշատակենք Արիստակես վ. Մեղրակյանին<sup>26</sup>, Արիստակես վ. Սարգսյանցին<sup>27</sup>, Պետրոս վ. Կալիոկեցուն<sup>28</sup>, Գեորգ Գ. Շերենցին<sup>29</sup>, Մանուկ Կ. Միրախորյանին<sup>30</sup>, Հակոբ Հ. Ալլահվերդյանին<sup>31</sup>, Հովհաննես Նազարյանին<sup>32</sup>, Երեմիա եպս.

<sup>25</sup> ՍՊԶԿ, 1883, N 143:

<sup>26</sup> **Արիստակես վարդապետ Մեղրակյան**, Քնար Մշեցվոց և վանեցվոց (մինչև այժմ չհրատարակված երգեր), Վաղարշապատ, 1874: Նույնի, Ամուսնական խնդիրներ, Մոսկվա, 1891:

<sup>27</sup> **Արիստակես վարդապետ Սարգսյանց**, Պանդուխտ վանեցին, նամակներ, երգեր, առածներ, առեղծվածներ, Կ. Պոլիս, 1875:

<sup>28</sup> **Պետրոս Ծ. վարդապետ Կալիոկեցի**, Ասիական ճանապարհորդություն ի հայրենիս, Կ. Պոլիս, 1881: Ուղևորը եղել ու համառոտ նկարագրել է Հայաստանի խոշոր գետերը՝ Եփրատ, Տիգրիս, Արաքս և մյուսներ, ներկայացրել հայկական վանքերը և այլն:

<sup>29</sup> **Գեորգ Շերենց**, Վանա սագ. հավաքածույք Վասպուրականի ժողովրդական երգերի, հեքիաթների, առածների և հանելուկների (տեղական բարբառով), առաջին մաս, Թիֆլիս, 1885 (Բ էջում խոստովանել է, որ ինքը հետևում է Սրվանձտյանցին և այլոց): Նույն գրքի Բ մաս, Թիֆլիս, 1899, ուր գետեղված են, նշվածներից բացի, նաև օրհնություններ ու անեծքներ:

<sup>30</sup> **Մանուկ Կ. Միրախորյան**, Նկարագրական ուղևորություն ի հայրենակ գավառս Արևելյան Տաճկաստանի. տեղագրությունը սարեն և ձորեն, հնեն և նորեն, պիտանի գիտնոց, մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1884: Մասն Բ. Կ. Պոլիս, 1885: Մասն Գ, Կ. Պոլիս, 1885: Գ. Սրվանձտյանցի նման հաղթահարելով բազում դժվարություններ, Միրախորյանը շրջել է Հայաստանի բազմաթիվ գավառները և գրանցումները հրատարակել է ոչ միայն իբրև աշխարհագրական, պատմական և ազգագրական շրջանակների, այլև իբրև դպրոցական ընթերցանության գիրք: Ուղևորությունն սկսել է Տրապիզոնից, անցել Բասյան գավառով, շրջել Վանա լճի ավազանի, Աղձնիքի և Տուրուբերանի գավառները և ավարտել Բարձր Հայքով: Հայրենագիտական բազմապիսի նյութերից բացի ուղևորությունում տեղ են գտել ազգագրական թանկարժեք տվյալներ, որոնց մեջ առանձին կարևորություն են ներկայացնում Կարնո նահանգի լճալիցալից տարեկան կենաց չորս եղանակի նկարագիրն ՝ /Գ, 177-217/:

<sup>31</sup> **Հ. Հ. Ալլահվերդյան**, Ուլնիա կամ Զեյթուն. լեռնային ավան ի Կիլիկիա. նկարագիր տեղական, կենսական, բանասիրական և լեզվաբանական, Կ. Պոլիս, 1884: Առաջին մասում ներկայացված է Զեյթունի դիրքը, բնակչության թիվը, բնակավայրի կառուցվածքը, եկեղեցիները, վանքերն ու դպրոցները, երկրորդ մասում՝ զգեստները, կահկարասին, կերակուրները, երկրամշակությունը, որսորդությունը,

Տեր-Սարգսյանին<sup>33</sup>, Մ. Խրիմյանին<sup>34</sup>, Ճուլարտյանին<sup>35</sup>, Վ. վ. Տեր-Մինասյանին<sup>36</sup>, Հ. Կ. Ճանիկյանին<sup>37</sup>, Գեորգ Տեր-Աղեքսանդրյանին<sup>38</sup> և ուրիշներ:

Գ. Սրվանձտյանցի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ ստեղծվել է հարուստ գրական, գիտական ժառանգություն, որոնցից առանձնացնում ենք հետևյալները՝

1. **Գ. Շերենց**, Գ. Սրվանձտյանցի մահվան 10-ամյակի առթիվ, «Ազգագրական հանդես», 1902, գ. IX, էջ 272-281:
2. **Գ. Սրվանձտյանց**, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978:
3. **Գ. Սրվանձտյանց**, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1982:
4. **Հայկունի**, Գ. Սրվանձտյանցի մահվան 10-ամյակի առթիվ, «Ազգագրական հանդես», 1902, գ. IX, էջ 272-281:
5. **Հ. Ս. Երեմյան**, Գ. Սրվանձտյանցի կյանքն ու գրական գործունեությունը, «Բազմավեպ», 1912, N 1, էջ 4-12, N 2, էջ 50-53:
6. **Ա. Շահնազարյան**, Գ. Սրվանձտյանցի մահվան 20-ամյակի առթիվ, «Ազգագրական հանդես», 1913, գ. XXIV, էջ 112-116, գ. XXV, էջ 85-107:
7. **Վ. Բդոյան**, Հայրենիքը և հայրենասիրությունը Գարեգին Սրվանձտյանցի երկերում, «Էջմիածին» ամսագիր, 1944, փետրվար-մարտ, էջ 38-46, ապրիլ-մայիս, էջ 27-36:
8. **Վ. Բդոյան**, Գ. Սրվանձտյանցը որպես ազգագրագետ, «Էջմիածին», 1946, N 7-8, էջ 37-42:

ամուսնության ու հարսանեկան սովորությունները, իսկ երրորդում՝ ավելորդապաշտություններն ու բանահյուսության մանր ժանրերը:

<sup>32</sup> **Հովհաննես Նազարյանց**, Նախապաշարմունք, Ի հատոր, Տփլիս, 1878, նույնի՝ Անեկդոտներ, հ. I, 1876, հ. II, 1877:

<sup>33</sup> Երեմիա Եպիսկոպոս Տեր-Սարգսյանց (Տեկանց), Տոհմային հիշատակարան, գիրք Ա և Բ, Վարագ, 1881: Այս աշխատությունը տակավին լույս չի տեսել, ձեռագիրը գտնվում է Մատենադարանում (N4184) Տեկանցի աշխատությունն ազգագրական երևույթների հարուստ հատոր է:

<sup>34</sup> Պապիկ և Թոռնիկ. գրեց Հայոց Հայրիկ գյուղական ժողովրդի թոռնիկներու համար, Էջմիածին, 1894: Մ. Խրիմյանը ակնհայտորեն կրել է իր աշակերտի՝ Գ. Սրվանձտյանցի գրական ազդեցությունը. նա իր մի շարք գործերը շարադրել է սրվանձտյանական ոճով: Նրա ամենակարևոր ազգագրական գործը Պապիկ և Թոռնիկն է, որում հեղինակը բավական հանգամանորեն նկարագրել է երկրագործի տարեկան աշխատանքները և հաճախ առաջ է քաշել հողամշակման տեխնիկայի զարգացման հարցերը, ոռոգման համակարգի բարելավումը և այլն:

<sup>35</sup> **Միմոն վարդապետ Ճուլարտյան**, Առածք ազգային, Վենետիկ, 1880:

<sup>36</sup> Անգիր դպրություն և առակք. Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյան. հատոր առաջին, Կ. Պոլիս, 1893. հատոր Բ, 1893: Սեփական գրած առակներից բացի նկարագրել է նաև հայկական ժողովրդական տոները: Բարեկենդանի և արեղաթողի սովորությունների մասին նյութեր է տպագրել Ռասիս շաբաթաթերթում (տես Ռասիս, 1901, էջ 86-88):

<sup>37</sup> **Հ. Կ. Ճանիկյան**, Հնությունք Ակնա, Թիֆլիս, 1895, Սովոր հատոր է, որը հարուստ ազգագրական ու բանահյուսական նյութեր է պարունակում: Նախաբանում խոսում է այն մասին, թե այս գործը պատրաստել է 1880-ական թթ.՝ ստանալով Ակնի առաջնորդի՝ Գ. Սրվանձտյանցի հորդորները:

<sup>38</sup> **Գեորգ Տեր-Աղեքսանդրյան**, Թիֆլիսեցոց մտավոր կյանքը, մասն Ա, Բանաստեղծությունք, Թիֆլիս, 1886: Սովոր հատոր, ուր տեղ են գտել բանահյուսության մանր ժանրերը, հեքիաթները և որոշ ազգագրական բացատրություններ: Հեղինակը խոստովանում է, որ ինքը կրել է Խ.Աբովյանի և Գ.Ախվերդյանի ազդեցությունը, իսկ որպես ուղեցույց՝ հաշվի է առել Գ. Սրվանձտյանցի և այլոց գործերը:

- 
9. **Հ. Աճառյան**, Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանց, «Հայ նոր գրականության պատմություն», հ. 3, 1964, էջ 155-158:
  10. **Կ. Մելիք-Փաշայան**, Հայ մշակույթի ականվոր գործիչը, «Երեկոյան Երևան», 1965, N 366:
  11. **Ա. Նազինյան**, Հայ բանահյուսության և ազգագրության վաստակավոր մշակը, «Սովետական Հայաստան», 1965, N 306:
  12. **Ա. Նազինյան**, Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 1, էջ 7-26:
  13. **Է. Ա. Կոստանյան**, Գարեգին Սրվանձտյանց (կյանքը և գործունեությունը), Երևան, 1979: